

Nova Gorica – med disonantno dediščino in brezmejnostjo

ŠPELA LEDINEK LOZEJ | ZRC SAZU, Inštitut za slovensko narodopisje

✉ spela.ledinek@zrc-sazu.si

Izveček: V prispevku so na podlagi etnografije, dokumentacije in teorije preučevanja dediščine ter mejnosti orisane vrzeli konceptov »disonantna dediščina« in »brezmejno(st)«.

Ključne besede: Nova Gorica, dediščina, disonantna dediščina, brezmejnost, Evropska prestolnica kulture.

Nova Gorica – tra patrimonio culturale dissonante e assenza del confine

Riassunto: Basandosi sull’etnografia, sulla documentazione e sulle teorie relate allo studio del patrimonio culturale e dei confini, l’articolo delinea alcune lacune relative ai concetti di “patrimonio dissonante” e “assenza del confine”.

Parole chiave: Nova Gorica, patrimonio culturale, patrimonio culturale dissonante, assenza del confine; Capitale Europea della Cultura

S kandidaturu in geslom Nove Gorice in Gorice za Evropsko prestolnico kulture »GO! Borderless« oziroma »Gremo! brezmejno«¹ ter s Projektom FARO *Disonantna dediščina v evropskih mestih*² sta se na novogoriškem obzorju siceršnjemu sklicevanju na »dediščino« pridružila koncepta »disonantna dediščina« in »brezmejno(st)«, prvi kot specifični opredelitev dediščine, drugi pa kot kraju

in času primeren slogan. V prispevku³ bom skušala na podlagi etnografije,⁴ dokumenta-

¹ Več o projektu in programu Evropske prestolnice kulture Nove Gorice in Gorice GO! 2025 prim. Spletni vir 3.

² Celoten naslov projekta, kot je bil preveden v slovenščino, je: *Projekt FARO – Disonantna dediščina v evropskih mestih – participacija državljanov pri ustvarjanju evropskega narativa o spornih identitetah*. Več o projektu v Novi Gorici prim. Spletni vir 1, splošno o projektu pa Spletni vir 2.

³ Prispevek je bil prvotno predstavljen na posvetu *Migracije in družbene dinamike ob zahodni meji po drugi svetovni vojni*, ki so ga ZRC SAZU, Univerza na Primorskem in Univerza v Novi Gorici organizirali 24. maja 2023 v Novi Gorici ter je nastal v okviru projekta *Migracije in družbene spremembe v primerjalni perspektivi: primer zahodne Slovenije po drugi svetovni vojni (J5-2571) in Episkop mejnosti: Premislek o goriških preteklostih in prihodnostih ob evropski prestolnici kulture, Nova Gorica 2025 (L7-4629)*, ki ju sofinancira ARIS. Zahvaljujem se vsem sogovorncem in sogovorkam ter sodelavcem in sodelavkam, s katerimi smo skupaj odkrivali novogoriška obzorja. Posebna zahvala Primožu Pipanu in Maji Topole za izdelavo Preglednice 1.

⁴ Gre za opazovanje procesov in praks dediščinjenja ter razmejevanja v Novi Gorici in zaledju od leta 2019 (sporadično pa že od leta 2003, ko sem se priselila v

cije⁵ in teorije preučevanja dediščine, meja ter ločnic orisati njune vrzeli.

Dediščina

Besedi »dediščina«, ki je v slovenščini prvotno pomenila »zapuščino«, so se v 20. stoletju širile pomenske razsežnosti; sledeč SSKJ, danes pomeni predvsem nekaj, »kar je prevzeto iz preteklosti« (Spletni vir 4). Takšno preneseno pomensko rabo so v političnem, kulturnem, upravno-administrativnem in tudi strokovnem diskurzu utrjevale državne ter mednarodne organizacije, še posebej Unesco s *Konvencijo o varovanju svetovne in naravne kulturne dediščine* iz leta 1972 in s *Konvencijo o varovanju nesnovne kulturne dediščine* iz leta 2003, s katerima je bil vzpostavljen mednarodni naravovarstveno-konservatorski režim, v okviru katerega je koncept »dediščina« nadomestil »kulturne dobrine«, »spomenike«, »spomeniška območja«, kasneje pa še nesnovne prvine, kot so znanja in veščine, tradicije, ustno izročilo in folklor. Na Slovenskem se dediščina v državni upravi rabi od leta 1981,⁶ pred tem smo imeli le spomenike in dele zavarovane narave. Zaradi nacionalizacije in globalizacije (in iz tega izvirajoče želje po reteritorializaciji), občje modernizacije življenja (in spremljajoče nostalgije za preteklimi, predmodernimi časi in retradicionalizacije), migracij in drugih transnacionalnih tokov ter rasti potrošnje in turistične industrije se je sklicevanje na dediščino – v pomenu »vrednih, po-

membnih in ogroženih prvin iz preteklosti« – utrdilo tudi v širši javnosti. Kot predmet preučevanja pa so »dediščino« posvojile različne discipline: od muzeologije in konservatorstva ter drugih tehničnih ter naravoslovnih disciplin, povezanih z varovanjem, ohranjanjem, restavriranjem in promocijo dediščine; družboslovja, ki evidentira njene potencialne za ekonomijo in družbeni inženiring; pa do humanističnih disciplin, povezanih s preučevanjem snovnih in nesnovnih prvin kulture in njenih ustvarjalcev. Vzporedno z uveljavljanjem in utrjevanjem koncepta v javnem ter strokovnih diskurzih pa lahko že od osemdesetih let 20. stoletja spremljamo tudi kritičnejše premisleke koncepta, ki so presegle esencialistično razumevanje in po katerih dediščina ni neka stvar ali praksa, ki jo moramo »odkriti«, marveč gre za procese ovrednotenja reprezentacij, praks, naračij in dogodkov. Takšno razumevanje seveda ne zmanjšuje pomena dediščine za skupnosti na različnih ravneh, s to razliko, da so za preučevalce mnogo bolj kot same stavbe, cerkve, muzejski artefakti, pesmi, šege, obrtniške veščine in habitati zanimiva naslednja vprašanja:

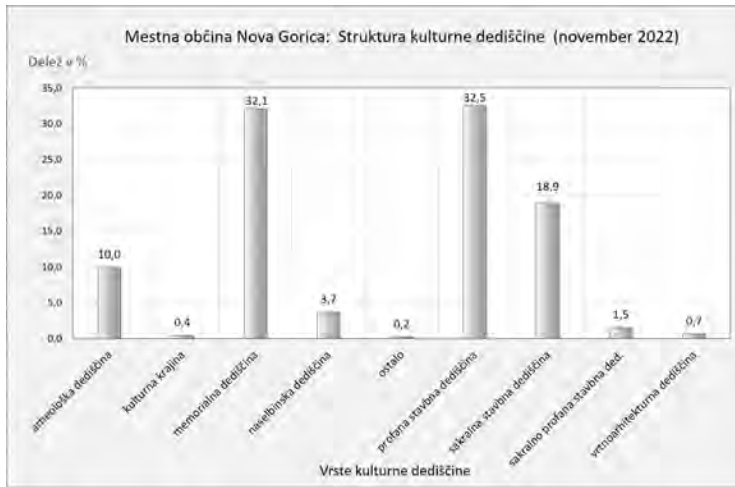
- zakaj in v kakšnih okoliščinah je nekaj prepoznano kot dediščina;
- kdo so tisti, ki odločajo o tem, in kako to argumentirajo (seveda navadno v povezavi s strokovnjaki različnih disciplin);
- kakšne so posledice prepoznavanja dediščine na lokalni, nacionalni in v novogoriškem primeru tudi čezmejni ravni – od ekonomskih do okoljskih učinkov v lokalni skupnosti, grajenja različnih nacionalnih identitet, vplivov na turistične tokove ter (čezmejna) sodelovanja;
- kdo so skupnosti, na katere se – sledeč novejši zakonodaji⁷ – prenaša

novogoriško zaledje) ter polstrukturirane intervjuje s predstavniki dediščinskih ustanov, graditelji mesta, potomci t. i. staroselcev (tj. tistih, ki so živeli na območju pred letom 1947) ter prišleki iz različnih krajev in časov.

⁵ Poleg siceršnje literature in virov, navedene na koncu prispevka, mi je bila v veliko pomoč neobjavljena doktorska disertacija Katje Jerman *Dve Gorici – eno mesto?* (2008) ter avtoričina zbrana dokumentacija in siva literatura, ki jo hranimo na Raziskovalni postaji ZRC SAZU v Novi Gorici.

⁶ Prim. *Zakon o naravni in kulturni dediščini* iz leta 1981 (Spletni vir 5).

⁷ Npr. *Unescovi Konvenciji o varovanju nesnovne*

Preglednica 1: Tipi kulturne dediščine v mestu Nova Gorica (december 2022). Vir podatkov: Register nepremične kulturne dediščine (Spletni vir 6). Obdelava podatkov: Maja Topole, ZRC SAZU.

odgovornost identificiranja in ohranjanja dediščine, in kdo so njihovi zastopniki v javnem diskurzu; kako se vzpostavljajo in kako sooblikujejo konsenz glede dediščine;

- na kakšen način so glasovi skupnosti prepoznani in vključeni v pooblaščen administrativno-upravne dediščinske strukture, kot so registri, muzeji, javni spomeniki in dogodki, oziroma izključeni iz njih.

Novogoriška dediščinska krajina

In kdo so ključni akterji v novogoriški dediščinski krajini?⁸ Med pooblaščenimi dediščinskimi ustanovami ima zagotovo osrednjo vlogo novogoriška območna enota Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, katerega ustanoviteljica in financer je država. Na celotnem območju Mestne občine Nova Gorica je imel Zavod konec leta 2022 evidentiranih 337 enot nepremične kulturne dediščine, od tega 40 na območju mesta Nova Gorica, pri čemer gre v več kot šestdese-

tih odstotkih za memorialno dediščino, se pravi različne spomenike (prim. *Preglednica 1*). Skrbnik novogoriške premične kulturne dediščine je Goriški muzej, čigar ustanoviteljica je Mestna občina Nova Gorica in ki opravlja javno službo v skladu z vladno uredbo.⁹ Od desetih muzejskih zbirk sta v mestu zbirka *Kolodvor* na železniški postaji in zbirka o tihotapstvu na Pristavi.¹⁰ Za evidentiranje nesnovne kulturne dediščine ni pooblaščen ustanove, ker je njeno vrednotenje, sledeč že omenjeni konvenciji o nesnovni kulturni dediščini, prepuščeno skupnostim, v praksi pa vloge Koordinatorju Registra nesnovne kulturne dediščine oddajajo različni strokovnjaki. Na območju Nove Gorice ni v Registru evidentirane (še) nobene enote,¹¹ so pa tovrstna prizadevanja, kot je razbrati iz programa za kulturo,¹² razpršena, prepu-

kulturne dediščine (2003), ki je kot ključne akterje pri identificiranju dediščine izpostavila skupnosti, oziroma *Okvirni konvenciji Sveta Evrope o vrednosti kulturne dediščine za družbo* (2006), t. i. Faro konvenciji, ki je uvedla »dediščinske skupnosti«.

⁸ V prispevku se osredinjam na samo mesto in ne na območje Mestne občine Nova Gorica.

⁹ Sedež upravne stavbe je sicer v bližnjem Solkanu, osrednji razstavni prostori pa na kromberškem gradu.

¹⁰ Podrobneje prim. Spletni vir 7.

¹¹ Prim. Register nesnovne kulturne dediščine, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo (Spletni vir 8 in 9).

¹² V *Lokalnem programu za kulturo Mestne občine Nova Gorica 2019–2023* so navedene naslednje dolgoročne usmeritve: nadaljevanje in krepitev strokovnih raziskav na področju nesnovne dediščine preko arhivskega raziskovalnega dela, evidentiranja rokopisnega in drugega gradiva, etnološkega in lingvističnega raziskovanja ter sodelovanja z zbiratelji; utrditev promocije Goriške kot literarne krajine; ohranjanje

ščena najrazličnejšim akterjem, ustanovam, društvom in posameznikom.¹³

Projekt *Disonantna dediščina v evropskih mestih*

Mestna občina Nova Gorica je leta 2020 pristopila k evropskemu projektu *FARO – Disonantna dediščina v evropskih mestih*. Osrednji cilj projekta je bila »participacija državljanov pri ustvarjanju narativa o disonantni dediščini« (Spletni vir 1). Projekt je vodila ustanova *ATRIUM – Architecture of Totalitarian Regimes of the XXth Century in Urban Management* [Arhitektura totalitarnih režimov dvajsetega stoletja v upravljanju mest] iz Forlija (Italija), ki upravlja istoimensko evropsko kulturno pot pri Svetu Evrope, posvečeno arhitekturi totalitarnih režimov. Ustanova in pot sta bili glavni rezultat istoimenskega projekta, financiranega iz Evropskega sklada za regionalni razvoj (Spletni vir 2); za potrebe nadaljnjega financiranja lastne dejavnosti so sledili še številni drugi projekti, mdr. tudi Projekt *FARO*, ki se mu je pridružila novogoriška občina.¹⁴ Opredelitev »disonantne dediščine« v projektnih dokumentih je bila zelo široka in neoprijemljiva,

tradicionalnih poklicev in obrti; raziskovanje in ohranjanje dediščine izseljenstva; kontinuirano zbiranje gradiva; razmislek o oblikah zaščite elementov nesnovne dediščine in njihov vpis v register (bohinjska proga, grb vrtnice ...); aktivnosti pri prepoznavanju in vrednotenju zasebnih zbirk (Spletni vir 10).

¹³ Poleg že omenjenega Zavoda za varstvo kulturne dediščine in Goriškega muzeja so to še Goriška knjižnica Franceta Bevka, Kulturni dom Nova Gorica, novogoriška območna enota Javnega sklada Republike Slovenije za kulturne dejavnosti ter številni drugi zavodi, društva in organizacije v javnem interesu (npr. Društvo humanistov Goriške, Kinokašča, Magistrala, Kinoateljje, Galerija GONG, Aktiv mestnih žena v okviru TD Nova Gorica, Makedonsko kulturno društvo Ohridski biseri Nova Gorica, Srbsko kulturno društvo Sloga Nova Gorica), kot tudi nekatere izobraževalne in raziskovalne ustanove ter zainteresirani posamezniki.

¹⁴ Pri projektu so poleg predstavnikov občine sodelovali tudi Jasna Fakin Bajec in Petra Kolenc (Raziskovalna postaja ZRC SAZU) in Blaž Kosovel.

izmenljiva z ustreznici, kot so »težka«, »nelagodna«, »temačna« ali »sporna« dediščina, po drugi strani pa – glede na nosilca projekta – osredotočena predvsem na iskanje urbanih struktur in arhitekture nedemokratskih režimov.¹⁵ Sodelovanje Nove Gorice pri projektu je bilo v zaključnem poročilu obrazloženo na podlagi, da je pravzaprav že sam nastanek mesta posledek nedemokratskih režimov fašizma, nacizma, komunizma in jugoslovanskega socializma;¹⁶ kot elementi novogoriške »disonantne zgodovine /be« pa so bili izpostavljeni leta 1947 začrtana meja, geografit TITO in občasna osvetlitev pobočja Sabotina v barvah italijanske trobojnice ter posamični elementi občinske stavbe iz leta 1952.¹⁷ Poročilo se zaključuje, da Novogoričani povojnega mesta pravzaprav ne občutijo kot disonantne dediščine, in izpostavlja obete, ki jih prinaša Evropska

¹⁵ »Dissonant heritage refers to the difficulties and opportunities of dealing with material and immaterial heritage relating to regimes or moments on conflicts in the past which are controversial in the present. This heritage can include, for examples, urban structures and architecture built during non-democratic regimes. A variety of other related terms can be used such as 'difficult' heritage, 'uncomfortable' heritage, 'dark' heritage or 'contentious' heritage. Dissonance in heritage can relate to a wide range of examples, depending on the reception of material heritage at different points of time. Dealing with dissonant heritage, however, can be a fruitful moment to consider differences in meaning of material heritage over time and allow for a peaceful dialogue over common values and meanings« (Spletni vir 13).

¹⁶ »Nova Gorica does not have clearly defined single units of dissonant heritage or dissonant buildings as described in the definition above. However, the whole story of Nova Gorica creation is linked to the period after the 2nd World War and historical events from the beginning of the 20th century to post 2nd World War times in our part of Europe, which have been caused or influenced by non-democratic regimes such as fascism, Nazism, communism and Yugoslav socialism at the end« (Spletni vir 13).

¹⁷ »There are some elements that can be pointed out as symbols of Nova Gorica dissonant (hi)story, such as the whole border with Italy set in 1947, the Tito sign and the Italian "tricolore" lights sign on Sabotin mountain or some elements of the Municipality palace from 1952« (Spletni vir 13).

prestolnica kulture.¹⁸ O nelagodju in spornosti pri opredeljevanju Nove Gorice kot mesta totalitarnega režima, ki je narekovalo tudi nevključitev Nove Gorice na kulturno pot, je v *Izvestjih* pisala že Jasna Fakin Bajec (2016); v nadaljevanju se bom pomudila pri »disonantni dediščini«.

Disonantno dediščino sta pred četrto stoletja za potrebe upravljanja kot prva opredelila John Tunbridge in Gregory Ashworth v monografiji *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict* [Disonantna dediščina: Upravljanje preteklosti kot vir v konfliktih] (1996); uvodoma sta zapisala, da je pravzaprav sleherna dediščina – vsaj potencialno – disonantna: dediščina je namreč – kljub Unescovim naporom po izpostavljanju »izredne univerzalne vrednosti« – vedno nekogaršnja in je zato sočasno povezovalna za nekatere ter izključujoča za druge.¹⁹ Goriški oziroma solkanski radič (nar. *sukenski regut*) je pač »naš«, tako kot je za tiste, ki živijo na drugi strani z mejo razdeljenih polj, na katerih raste omenjena vrsta cikorije, »naša« *Rosa di Gorizia*; »naš(a)« v tolikšni meri, da lahko poraja celo spore na različnih ravneh, seveda pa tudi sodelovanja in povezovanja.²⁰ Izključevanje, vključevanje in

spornost so lastne sleherni dediščini. Da pri »disonantni dediščini« ne gre za zvrst dediščine, ki se razlikuje od »običajne« dediščine, so opozorile tudi soavtorice uvodnika zbornika *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe* [Disonantne dediščine in spomini v sodobni Evropi] (Lähdesmäki idr. 2019). Menijo tudi, da disonance niso nujno problematične, ampak »vključujejo tudi svojstvene napetosti in kvalitete, ki omogočajo prepletanje različnih diskurzov in potencialno razpiranje novih možnosti« (Kisić 2017: 31).²¹ Ne gre za nizanje, sopostavljanje različnih perspektiv, ampak za njihovo reflektivno dialektiko, ki lahko, kot so zapisali Chantal Mouffe (2013) ter Anna Cento Bull in Hans Laug Hansen (2015), vodijo k agonističnemu spominjanju in dediščini, s katerimi se skušajo preseči partikularistični antagonizmi in abstrahiran kozmopolitizem.

Novogoriške disonance

V nadaljevanju bom v okviru Projekta FA-RO evidentirano novogoriško »disonantno dediščino« dopolnila še z nekaterimi drugimi evidentiranimi primeri disonanc, ki izhajajo povečini iz kompleksnega prepleta naslednjih vzrokov:

- prvič, izgradnje mesta *ab initio* (kakor je izgradnjo Nove Gorice in primerljivih mest kot prvi poimenoval Jure Ramšak (2015) v istoimenski monografiji);
- drugič, umestitve neposredno ob mejo in posledično večravninskega razmerja s t. i. »staro« Gorico;
- tretjič, dejstva, da je (bila) glavnina Novogoričanov priseljencev iz različnih krajev in časov, ki so novo mesto in

¹⁸ »Most of the citizens of Nova Gorica does not perceive the post-2nd WW heritage Nova Gorica as dissonant heritage, [...] This perception changed in 2018 when Nova Gorica, in the collaboration with Gorica/Gorizia in Italy, won the title of European Capital of Culture in 2025 – telling the story of city and nations divisions – with the cultural programme aiming at reducing fruitless divisions and healing the mistrust among the people of different nationalities living on the same territory. The project of European Capital of Culture called GO! 2025 is bringing creative artists and citizens together, involving many NGOs from both sides of the state border and reinforcing the collaboration of both local governments, too« (Spletni vir 13).

¹⁹ »[T]hat dissonance is universal in that it is a condition, whether active or latent, of all heritage to some degree. It is the incidence and magnitude of this 'some degree' that provides a geography of dissonant heritage« (Tunbridge in Ashworth 1996: 21).

²⁰ Verjetno je z nacionalno svojino še najmanj obreme-

njeno poimenovanje *rus regut*, kot je siljeni radič imenovala sogovornica, katere predniki so dejansko pridelovali omenjeno vrtnino na poljih, kjer je danes Nova Gorica.

²¹ »[A] tension and quality which testifies to the play among different discourses, and opens the space for a number of diverse actions« (Kisić 2017: 31).

mejo razumeli ter doživljali drugače kot maloštevilni »avtohtoni« prebivalci.

Disonance pri sogovornic in v strokovni literaturi zasledimo že pri identificiranju razlogov za postavitev novega mesta, in sicer nekateri, predvsem lokalni avtorji in starejši sogovorniki izpostavljajo lokalno potrebo po novem upravno-administrativnem in gospodarskem središču zaradi »izgube« Gorice ter s tem naglašujejo lokalno samoniklost ideje o novem mestu. Drugi nastanek Nove Gorice povezujejo z odgovorom državnih oblasti na krivično načrtano mejo, v duhu kasneje izrečenih Ravnikarjevih (1984: 43) besed »zgradili naj bi nekaj velikega, lepega in ponosnega, nekaj kar bo sijalo preko meje« oziroma kot »socialistično izložbo na Zahod« (Kosovel 2018).

Razhajanja so tudi o tem, kdo je odločal, kje naj bi mesto stalo, in na kakšen način, pa tudi, kdaj je pravzaprav rojstni dan novega mesta: 18. aprila 1947, ko je bil ustanovljen delovni odbor, zadolžen za vprašanja gradnje Nove Gorice; 3. decembra 1947, ko so prišle prve delovne brigade; ali 13. junija 1948, ko je bil postavljen temeljni kamen za prvi ruski blok, na kar nas spominjata kar dve spominski tabli na Kidričevi.²² Kakorkoli, za mesto se je uveljavila krilatica o »mestu na travniku«,²³ dasiravno je šlo za mesto na nekdanjem pokopališču, kar je med posamezniki – čeprav je bilo pokopališče opuščeno že pred prvo svetovno vojno – še vedno zbuvalo nelagodje (Nusdorfer Vuksanović 2002; Kosovel 2016).

Idealističnemu urbanističnemu načrtu Edvarda Ravnikarja o lecourbousierovskem »mestu parku« s promenado in osrednjim središčem ob magistrali se je izneveril kasnejši razvoj mesta: namesto parka je mesto

postalo botanični in ponekod zelenjavni vrt. Središčnost pa se je namesto pred občinsko stavbo vzpostavila na Bevkovem trgu. Pri naštetem gre za razhajanja med predstavami mesta ideatorjev, snovalcev in načrtovalcev, tj. urbanistov in arhitektov, ter mestotvornimi praksami graditeljev in stanovalcev, ki so ideje mesta prikrojili svojim potrebam.²⁴

S prišleki iz različnih krajev in časov so povezana tudi razmerja med urbanostjo ter ruralnostjo v samem mestu: v središču, neposredno ob magistrali, stoji Vecchietova domačija, eden od redkih prežitkov stavbarstva iz novogoriške predzgodovine. In krožijo urbane legende, kako so prvi prišleki kmečkega pokolenja v Ravnikarjevih blokih imeli v kletih krave, v kopalnicah prašiče, v parku pa kurnike, zajčnike in zelenjavne vrtičke. Tudi tlorisne zasnove stanovanj so stanovalci prikrojili svojim potrebam.²⁵

Hišno ime že omenjene domačije Vecchiet pa poleg kmetijske predzgodovine območja namiguje tudi na najvzhodnejši rob furlanske poselitve ter na občjo spregledanost in zamolčanost dejstva, da je na Goriškem polju nekoč živelo tudi furlansko govoreče prebivalstvo. Furlanščina je bila zaradi jezikovnih disglisov in asimetriji v Novi Gorici – kljub pestrosti jezikov, ki jih je moč slišati (in pogosto tudi videti) na novogoriških ulicah – preglašena.

V krajinski veduti dominirata Novi Gorici na severu Sabotin z geoglifom TITO (okoli katerega se vzpostavljajo polemike in prizadevanja za ohranjanje, odstranjevanje, spreminjanje, praznično osvetljevanje oziroma

²² Podrobneje o rojstnih dnevih prim. Kraigher (1972), Martelanc (1972), predvsem pa tudi prispevka Petre Kolenc (2016) in Branka Marušiča (2020) v *Izvestjih*.

²³ Prim. npr. videoesej Anje Medved in Nadje Velušček *Mesto na travniku* (2004).

²⁴ Razhajanja, ki so pogosta v urbanistično-arhitekturnem polju in na katera je že v sedemdesetih letih 20. stol. opozoril in jih opredelil Henri Lefevre; v slovenščino je prevedena knjiga *Produkcija prostora* (1974).

²⁵ Npr. v stanovanjskih stavbah na današnji Ulici Toma Brejca so stanovalci samovoljno spremenili projektantsko zasnovo, nad čimer je negodoval projektant Marko Šlajmer (12952) v prispevku v reviji *Arhitekt*, prim. Ledinek Lozej (2016).

zaraščanje, samo pobočje pa sije občasno tudi v barvah italijanske trobojnice) ter Sve-ta gora s frančiškanskim samostanom. Tudi v južni veduti mesta dominira frančiškani samostan s cerkvijo Gospodovega oznanjenja na Kostanjevici, ki se mu sopostavljata nekdanji minoritski samostan²⁶ in goriški grad.

Vedute cerkvenih zvonikov in samostanov so toliko bolj pomenljive ob dejstvu, da je bilo samo mesto dolgo časa »brez zvonikov«, saj je bilo gradbeno dovoljenje za izgradnjo cerkve Kristusa Odršenika v mestu, kot ugotavlja Tanja Martelanc (2016), izdano šele leta 1980, tj. tri desetletja po prvi prošnji solkanskega dekana. Pa tudi sicer ima v Registru nepremične kulturne dediščine mesto Nova Gorica evidentiran najmanjši delež sakralnih spomenikov med vsemi mesti v Sloveniji (Preglednica 1 in Spletni vir 6).

Prav zaradi dejstva, da s(m)o v Novi Gorici vsi priseljenci, je mesto odprto in prijazno do prišlekov; ponekod pa so bila vendarle identificirana ksenofobna ravnanja in občutja, čeprav so bile in so še tudi med prišleki velike razlike oziroma se je njihova umeščeno-st v družbi spreminjala.²⁷ Nekateri so se povezali in vključili v društva (npr. Makedonsko kulturno društvo Ohridski biseri Nova Gorica²⁸ in Srbsko kulturno društvo Sloga

²⁷ Npr. za oficirje in carinike, ki so bili do konca osemde-setih let preteklega stoletja privilegirani prišleki iz drugih republik Jugoslavije, so se okoliščine spre-menile po osamosvojitvi Slovenije leta 1991.

²⁸ Makedonsko kulturno društvo Ohridski biseri Nova Gorica je bilo ustanovljeno leta 1999 ter obsega folklorno, dramsko, likovno-literarno, športno in sekcijo makedonskih žena. Kot navajajo na spletišču, »makedonsko kulturo in običaje uspešno predstavlja tudi večinskemu slovenskemu narodu in drugim manjšin-skim etničnim skupnostim v Sloveniji in Italiji [...] s ciljem: druženje med Makedonci, predstavljanje in ohranjanje makedonskega jezika, kulture in običajev ter medkulturno sodelovanje z drugimi narodnostmi v tem delu Evrope« (Spletni vir 11).

²⁶ Danes sedež tržaške univerze.

Detajl pročelja občinske stavbe (foto: Foto Lado).

Nova Gorica²⁹) ter s ponosom in suvereno govorijo, ustvarjajo in prikazujejo svojo »dediščino« na različnih dogodkih – od šolskih proslav do mestnih prireditev. V polju dediščinskih reprezentacij pa ostajajo nevidni številni albanski priseljenci s Kosova, iz Albanije, Makedonije in Črne gore.

Do disonanc in asimetrij pa prihaja tudi pri razmerjih med Novo Gorico in Gorico, ki so se v zadnjih dveh desetletjih zgostila na skupnem trgu med mestoma. Trg pred severno goriško (sedaj novogoriško) železniško postajo je leta 1947 prečila mejna črta; na njem so zatem postavili bodečo žico, kasneje železno ograjo. Konec 20. stoletja je bil preoblikovan v skupni trg, na katerem je leta 2004 potekala osrednja državna prireditve ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo. Na prireditvi izrečene besede o »enotni identiteti obeh mest« in »grajenju skupne prihodnosti« pa so se zalomile že pri skupnem poimenovanju trga – ta se na slovenski strani še vedno imenuje Trg Evrope, na italijanski pa *Piazza della Transalpina* po postaji na bohinjski železniški progi (Jerman 2008).³⁰ Pri orisu razmerij in disonanc med Novo Gorico in Gorico pa je treba upoštevati, da tu ne gre zgolj za partikularno lokalno razmerje – oziroma boljše rečeno razmejevanje, torej mejo med dvema mestoma – marveč tudi za mejo med dvema državama, ločnico med narodom in jezikoma ter celo za nadnacionalno mejo med dvema nekdanjima evropskima blokoma: zahodnim kapitalističnim in vzhodnim socialističnim, ter za ločnico med romansko in slovansko jezikovno skupino oziroma, kot se je v pogovoru na kromberškem gradu slikovito izrazil Novogoričan Ervin Hladnik Milharčič: »Od Trga Evrope proti

vzhodu se razpira slovanski svet vse do Vladivostoka, proti zahodu pa romanski svet do Santiaga de Chile«. Nova Gorica torej ni bila in ni le upravno-administrativno, gospodarsko in kulturno središče slovenskega dela Goriške, ampak je pomembna tudi v oblikovanju odnosov do sosednje Gorice, Goriške pokrajine, Furlanije - Julijske krajine in Italije.

Novogoriška (brez)mejnost

V leto 1990, na predvečer osamosvojitve Slovenije in razpada Jugoslavije, datira odmeven slogan »dve Gorici – eno mesto«, ki je v javnosti sprožil plaz odobravanj in nasprotovanj.³¹ V sloganu so odmevale ideje o vzpostavljanju in širjenju Evropske unije, o Gorici kot srčiki srednjeevropskosti ter o Gorici in Novi Gorici kot »evropskem laboratoriju« (Šušmelj 1997) med Vzhodom in Zahodom oziroma »regionalnem središču cvetoče Evroregije«, kot je somestje ob vstopu Slovenije v EU leta 2004 označil takratni predsednik Evropske komisije Romano Prodi (Jerman 2008).

Evropeizacijo območja so z infrastrukturnimi, gospodarskimi in kulturnimi projekti od devetdesetih let 20. stoletja podpirali programi čezmejnega sodelovanja (Phare in Interreg) ter od leta 2011 Evropsko združenje za teritorialno sodelovanje (EZTS), prvi primer izvajanja celostnih teritorialnih naložb v Evropi. Zato ne preseneča, da je skupaj z Mestno občino Nova Gorica prav EZTS prevzel pripravo skupne kandidature Nove Gorice in Gorice za Evropsko prestolnico kulture (EPK) leta 2025. Odobritev kandidature ni bila presenečenje, kajti Nova Gorica in Gorica sta zaradi zgodovine 20. stoletja peskovnik grajenja evropskosti, grajenje

²⁹ Srbsko kulturno društvo Slova Nova Gorica obsega folklorno, pevsko, športno, motoristično in dramsko sekcijo (Spletni vir 12).

³⁰ S skupnim imenom so uspeli poimenovati le *Vecchie-tov Mozaik nove Evrope* (it. *Mosaico della nuova Europa*).

³¹ Sergij Pelhan, predsednik Skupščine občine Nova Gorica, je leta 1990 s sloganom sprožil plaz odobravanj in nasprotovanj; Vinko Torkar je postavil celo protitezo »ena Gorica – dve mestici«. Podrobneje prim. Jerman (2008), Marušič (2017) in Vuga (2018).

evropskosti pa je cilj EPK. Z geslom »Gremo! Brezmejno« oziroma »Pojdimo! Brezmejno« želijo akterji preseči delitev, ki jo v lokalni prostor vnaša državna meja med Italijo in Slovenijo ter postati »eno čezmejno evropsko mesto« (GO! Borderless 2020: 7).

Geslo je s kratico »GO!«, ki je sočasno poziv k akciji (Pojdimo/Gremo!) in oznaka za Goriško regijo na obeh straneh meje, v dovoljšni meri gnetljivo in vabljivo, da je (bilo) povšeči odločevalcem. Toda z mejami se ne da opraviti le z geslom in na hitro. Prvič, meje je treba premisliti, kakor je v monografiji o mejah zapisal Miha Kozorog (2022: 50), »kot proces, ki se poraja iz razmerja med njeno predmetnostjo in (človeškim) izdelovanjem meje«. Pri tem je, sledeč matriki Sarah Green, predlagal tri koncepte – črta (angl. *line*), sled (angl. *trace*) in nivo oziroma domet (angl. *ti-demark*); koncepte, ki jih lahko uporabimo tudi pri premisleku mej na Goriškem. Mejna črta iz leta 1947 je imela zelo daljnosežne posledice za življenje ljudi na Goriškem, prav tako spremembe meja Evropske unije in schengenske meje. Sledi so mejni kamni, carinarnici na mejnem prehodu na Erjavčevi ulici, Muzeji na meji ter številni spomini o prehajanju meje in tihotapstvu. Nivo oziroma domet meje pa je povezan s praksami (razmejevanja) in intenzivnostjo občutenja meje. Kot rečeno, na Trgu Evrope ne gre le za mejo med Novo Gorico in Gorico, med »nami« in »drugimi«, ampak ima meja širši domet; poleg lokalne ravni ima tukajšnje razmejevanje implikacije tudi na državni in evropski ravni.

In drugič, prav ločnice so tiste, ki imajo – sledeč relacijskemu razumevanju etničnosti – pomembno vlogo pri grajenju in razumevanju identitete: identitete se s praksami pripisovanja, vključevanja, izključevanja, opredeljevanja sebe in drugega vzpostavljajo

šele v interakciji z drugimi.³² Meje in ločnice so torej pomembne, ker ustvarjajo entitete, razločke, oblike. Brez njih bi bilo vse, kar smo in kar je, le brezoblična gmota. Šele ločnice določijo formo in omogočajo vzpostavljanje vezi. Omogočajo oblikovanje ločenih entitet in obenem prečenje ločnic v družbenih stikih; torej razločevanje in povezovanje.

Dediščinjenje meje in mejnosti

V novogoriški (in tudi goriški) dediščinski krajini je pomenljiva zgoščenost in živost dediščinjenja – pa tudi siceršnje artikulacije – meje. Meji je posvečenih pet muzejskih predstavitev – štiri zbirke Goriškega muzeja in razstava *Prepustnica – Lasciapassare* goriškega društva Quarantasettezeroquattro. Zbirke Goriškega muzeja so del krovnega projekta *Muzej na meji*, vizionarske ideje kolega Andreja Malničā, čigar desetletnico prazgodnje smrti obeležujemo letošnje leto, in obsegajo: razstavo *Državna meja na Goriškem 1945–2004* na Kolodvoru, neposredno ob Trgu Evrope; v vojaškem stražarskem stolpu v Vrtojbi, ki je zaščiten kot spomenik lokalnega pomena in najmanjši muzej v Sloveniji, je na ogled razstava o življenju ob slovensko-italijanski meji med letoma 1948 in 1991; v stavbi pokopališča v Mirnu, pokopališča, ki ga je prečila meja, je razstava *Spomni se name*, posvečena vsem tistim, ki so tu prečkali mejo; v prostorih nekdanjega maloobmejnega prehoda na Pristavi pa je razstava o tihotapstvu na Goriškem po drugi svetovni vojni *Na šverc!*³³ Prav nasproti stavbe maloobmejnega prehoda, v carinarnici na

³² Na kar je že konec šestdesetih let prelomno opozoril Frideric Barth (1969). Razlike med skupinami so posledica dejavnosti in praks, ki potekajo v skupinah v razmerju z drugimi skupinami, kar pomeni, da so prav stiki med skupinami in interakcije ključni za ustvarjanje ter ohranjanje etnične identitete. O mejnosti kot pomembnem elementu identitetnih praks prim. tudi Bajuk Senčar (2022).

³³ Omenjenim zbirkam se je nedavno pridružil Virtualni muzej na meji. Podrobneje prim. Spletni vir 14.

italijanski strani, pa je nedavno odprta razstava *Prepustnica – Lasciapassare*, ki jo je zasnovalo in postavilo Društvo Quarantasette-zeroquattro.³⁴

Poleg muzealizacije pa so žive tudi druge oblike ohranjanja spominov na mejo – npr. »spominodajalske akcije« na nekdanjih mejnih prehodih, ki sta jih in jih še načrtujeta dokumentaristki ter umetnici Anja Medved in Nadja Velušček.³⁵

Ne nazadnje, sledeč napovedi v kandidaturi knjigi, naj bi bila prav na mejo umeščena tudi osrednja upravna stavba EPK – poimenovana EPICenter z razstavo EPIC o zgodovini 20. stoletja v mestih (GO! Borderless 2020). Za stavbo je bil že razpisan natečaj, a tudi tokrat se je na skupnem trgu zalomilo. Zmagovalni projekt ni upošteval lokacijskih pogojev, in ker ni bilo moč pravočasno uskladiti administrativnih in upravnih postopkov, potrebnih za »brezmejno« gradnjo, projekt ne bo realiziran.³⁶ Ocenjujem, da je to pravzaprav dobro, kajti natečajna rešitev je spregledala Trg Evrope/*Piazza Transalpina* ter Vecchietov mozaik, ki sta –

³⁴ Podrobneje prim. Spletni vir 15.

³⁵ Prvenstveno sta potencial (novo)goriške meje identificirali v dokumentarnem filmu *Moja meja* (2002); temu pa so sledile številne in raznolike »spominodajalske akcije« – *Spovednica tihotapcev* (2007), *Ordinacija spomina* (2009), *Album mesta* (2011), *Najdeni portreti* (2013), *Podobe pozabe* (2014), *Sešiti spomini* (2015), *Portreti stavb* (2015), *Rešilec spomina* (2018), katerih namen je, kot pravi Anja Medved, »oblikovati odprti arhiv, ki se razvija s časom in postaja nekakšno darilo, ki ga prebivalci obeh mest poklanjamo bodočim generacijam. Podobno kot družinski album, ki ga osmišlja njegova nedokončanost, je tudi arhiv spomina v nenehnem procesu nastajanja in reartikuliranja. Nove Gorice in Gorice namreč vsa leta ni ločevala le meja med dvema državama in družbenima sistemoma, ampak tudi meja med dvema razumevanjema preteklosti. Mejni prehodi, ki so nas leta ločevali, danes lahko postajajo mesta srečanj, ki reflektirajo odnos med osebnim in kolektivnim spominom« (Spletni vir 16).

³⁶ Temeljito arhitekturno-urbanistično analizo natečajne rešitve in njegovih pomanjkljivosti – tudi v povezavi z mejo in mejnostjo – prim. prispevek Eve Sušnik »Prostorske meje somestja« v *Razpotjih* (Spletni vir 17).

kljub oziroma prav zaradi disonanc, ki spremljajo nastanek in poimenovanje – pomemben del (novo)goriške (dediščinske) pokrajine. Za EPICenter in EPIC pa bo umestitev v opuščena železniška poslopja boljša popotnica kot pa rušenje obstoječega prizorišča stika.

Sklepna misel

Pomenljivo je, da se je prav dediščinjenje meje – torej tiste meje, zaradi katere je nastala Nova Gorica, meje, ki je bila v Projektu FARO izpostavljena kot disonantna in ki jo želijo akterji EPK s pozivom po brezmejnosti preseči – v zadnjih desetletjih izkazalo kot izrazito povezovalno na več ravneh: med Novogoričani različne provenience, med Novogoričani in Goričani, med Slovenijo in Italijo ter, kot pričajo recentni projekti, tudi kot zgleden primer evropskosti.³⁷ Zdi se, da je meja, ki je pred sedmimi desetletji porajala izrazito antagonistična razmerja, postala kozmopolitski povezovalni element v novogoriški in goriški krajini z morebitnim agonističnim potencialom. Dediščinjenje meje nakazuje potrebe po ovrednotenju, vzpostavitvi razmerja, spominjanju in ohranjanju spomina na mejo. Ločnice so tiste, ki posamezniku ali skupnosti zagotavljajo ontološko gotovost – razločevanje, prečenje in premoščanje ločnic, brez strahu pred izgubo lastne integritete. V časih negotovosti si ne želimo biti le »združeni v raznolikosti«, kot predlaga evropski slogan, oziroma zlit v brezoblični in brezbarvni amalgam brezmejnosti, ampak si želimo prepoznavanja in pripoznavanja razlik ter povezovanja v usmerjenosti k skupnim ciljem. Namesto črtanja meja in zbrisovanja ločnic predlagamo, da »gremo onkraj meja«, kar pomeni vzpostavljanje

³⁷ Primerljive ugotovitve, torej da so ločnice lahko temelj grajenju (evropske) skupnosti, predlagajo v ključnem poglavju tudi uredniki monografije *Dimensions of Heritage and Memory: Multiple Europes and the Politics of Crisis* (Whitehead idr. 2019).

možnosti srečevanja za razpiranje in premoščanje meja. Namesto grajenja homogene univerzalnosti si želimo pluralne partikularnosti, v kateri bodo poleg Novogoričanov, Goričanov, Slovencev in Italijanov, Goriških grofov in Burbonov ter Edvarda Ravnikarja videni tudi Furlani, Albanci in Bosanci ter drugi (spregledani) posamezniki, skupine in agenture, ki so gradile in še gradijo Novo Gorico.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

- Bajuk Senčar, T. 2022: O raziskavah mej v antropologiji in etnologiji. V: I. Slavec Gradišnik (ur.), *Meje: Antropološki uvidi*. Ljubljana: Založba ZRC, 14–34.
- Barth, F. (ur.) 1969: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social organisation of Cultural Difference*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Fakin Bajec, J. 2016: Nova Gorica – mesto totalitarnega režima? V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 13, 3–9.
- GO! Borderless 2020: *Kandidatura za Evropsko prestolnico kulture Nova Gorica – Gorica 2025*.
- Jerman, K. 2008: *Dve Gorici – eno mesto? Konstrukcija urbanega*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani.
- Kisić, V. 2017. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Kolenc, P. 2016: Novogoriški grb in njegova predzgodba. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU Nova Gorica* 13, 17–21.
- Kosovel, B. 2018: *Nova Gorica: Pot po zgodovini mladega mesta: Od socialistične izložbe na Zahod do Evropske unije*. Nova Gorica: Turistična zveza TIC.
- Kozorog, M. 2022: Ekologija meje. V: I. Slavec Gradišnik (ur.), *Meje: Antropološki uvidi*. Ljubljana: Založba ZRC, 35–71.
- Kraigher, I. 1972: Datum odločitve o gradnji Nove Gorice. V: *Srečanja* 7/37–38, 62.
- Lähdesmäki, T., Passerini, L., Kaasik-Krogerus, S. in van Huis, I. (ur.) 2019: *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*. Cham: Springer International Publishing.
- Lefebvre, H. 2013. *Produkcija prostora*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Ledinek Lozej, Š. 2016: »Kurja vas«: Drobec iz novogoriške stanovanjske kulture. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 22–25.
- Martelanc, J. 1972: Rojstni dan Nove Gorice naj bo 3. december 1947. V: *Srečanja* 7/37–38, 63.
- Martelanc, T. 2016: V mestu brez zvonikov – nekaj paberkov o novogoriškem župnijskem središču. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 26–33.
- Marušič, B. (ur.) 2017: *Narodu Gorico novo bomo dali v dar: Ob sedemdesetletnici Nove Gorice*. Nova Gorica: Območno združenje Zveze borcev za vrednote narodnoosvobodilnega boja Nova Gorica.
- Marušič, B. 2020: O Novi Gorici in o okoliščinah njenega nastajanja. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 17, 3–14.
- Nusdorfer Vuksanović, M. 2002: Ko so na solkanškem polju še orali: Kje je zrasla Nova Gorica. V: Trpin, D. (ur.), *Zbornik Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici: Ob 30. letnici ustanovitve*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 219–244.
- Ramšak, J. 2015: *Ab initio: Moderne ideologije in izgradnja novega urbanega prostora: zgodovina, arhitektura in perspektive kulturnega turizma v Novi Gorici in Raši*. Koper: Univerzitetna založba Annales.
- Ravnikar, E. 1984: Nova Gorica po 35 letih. V: *Arhitektov bilten* 8/68–69, 43–46.
- Šlajmer, M. 1952: Stanovanjsko naselje Tovarne pohištva Edvard Kardelj v Novi Gorici. V: *Arhitekt* 5, 21.
- Šušmelj, J. 1997: Odpiranje meje: Sodelovanje med Novo Gorico in Gorico. V: J. Zoltan (ur.), *Nova Gorica: Gorica: Izzivi in možnosti sobivanja*. Nova Gorica: Mestna občina, 9–28.
- Tunbridge, J. E. in Ashworth, G. J. 1996: *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester in New York: Wiley.
- Vuga, T. 2018: *Projekt Nova Gorica*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Whitehead, C., Eckersley, S., Daugbjerg, M. in Božoğlu, G. (ur.) 2020: *Dimensions of Heritage and Memory: Multiple Europes and the Politics of Crisis*. London in New York: Routledge.

Filmografija:

- Kosovel, B. 2016: *Goriški sprehodi: Goriško pokopališče* [Spletna oddaja]. Nova Gorica: Blaž Kosovel in GOTV (34 min).

Medved, A. in N. Velušček 2002: *Moja meja* [Dokumentarni film]. Nova Gorica: Kinoateljje in Deželni sedež RAI za Furlanijo Julijsko krajino – slovenski program.

Medved, A. in N. Velušček 2004: *Mesto na travniku* [Videoseej]. Nova Gorica: Zavod Kinoateljje (63 min).

Spletni viri:

Spletni vir 1: Projekt FARO – Disonantna dediščina v evropskih mestih – participacija državljanov pri ustvarjanju evropskega narativa o spornih identitetah: <https://www.nova-gorica.si/projekt/45717/projekt-faro-disonantna-dediscina-v-evropskih-mestih-participacija-drzavljanov-pri-ustvarjanju-evropskega-narativa-o-spornih-identitetah> (dostop: 7. 8. 2023).

Spletni vir 2: FARO project: The Dissonant Heritage in European Towns: <https://www.atriumroute.eu/projects-menu/european-projects/faro-project> (dostop: 7. 8. 2023).

Spletni vir 3: GO! 2025 Nova Gorica Gorizia European Capital of Culture: <https://www.go2025.eu/> (dostop: 7. 8. 2025).

Spletni vir 4: Fran – SSKJ:² <https://www.fran.si/133/sskj2-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika-2/4467107/dediscina?View=1&Query=dedic5a1c4%8dina> (dostop: 8. 8. 2023).

Spletni vir 5: Zakon o naravni in kulturni dediščini: <https://www.iusinfo.si/zakonodajna-knjiznica/zakon/Z81003GN/c/en/1> (dostop: 8. 8. 2023).

Spletni vir 6: Register nepremične kulturne dediščine: <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=RN-PD> (dostop: 15. 12. 2022).

Spletni vir 7: Goriški muzej: <https://goriskimuzej.si/> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 8: Koordinator varstva nesnovne kulturne dediščine: <http://www.nesnovnadediscina.si/sl/register> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 9: Register nesnovne kulturne dediščine: <https://geohub.gov.si/ghapp/iskd/?page=RN-SD> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 10: Lokalni program za kulturo v Mestni občini Nova Gorica 2019–2023: <https://www.nova-gorica.si/media/n1lru3h/lpk-mong-2019-2023.pdf> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 11: Makedonsko kulturno društvo Ohridski biseri Nova Gorica: <https://www.zkdng.si/makedonsko-kulturno-drustvo-ohridski-biseri-nova-gorica/> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 12: Srbsko kulturno društvo Sloga Nova Gorica: <https://www.zkdng.si/srbsko-kulturno-drustvo-sloga-nova-gorica/> (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 13: FARO – The Dissonant Heritage in European Towns: Creating a European narrative of contested identities through citizens' participation: Final document: https://www.atriumroute.eu/images/media_articoli/documenti/projects/FARO_Project_Final_Document.pdf (dostop: 9. 8. 2023).

Spletni vir 14: Muzeji na meji: <https://goriskimuzej.si/stalne-zbirke/muzej-na-meji> (dostop: 15. 8. 2023).

Spletni vir 15: Lassiapassare/Prepustnica: <http://www.quarantasettezeroquattro.it/produzioni/lasciapassare/> (dostop: 15. 8. 2023).

Spletni vir 16: Anja Medved. Digitalni video arhiv: <http://www.e-arhiv.org/diva/index.php?opt=work&id=1445> (dostop: 15. 8. 2023).

Spletni vir 17: Prostorske meje somestja. Eva Sušnik. *Razpotja*: https://razpotja.si/razpotja_article/prostorske-meje-somestja/ (dostop: 22. 8. 2023).